

ЎЗБЕК ТИЛИ СЎЗ ТУРКУМЛАРИ ТИЗИМИДА ЯДРО-ПЕРИФЕРИЯ МУНОСАБАТЛАРИ

Нормўминов Шерзод Тўйчиевич,

Самарқанд давлат университети ўқитувчиси

Калит сўзлар: сўз туркуми, парадигма, ядро-периферия, транспозиция, лексема, майдон, лисоний қолип, тасниф, лексик маъно, грамматик маъно.

Ўзбек тилшунослигида сўз туркумларини тадқиқ этишда ҳозирга қадар асосий эътибор сўз туркумлари таснифига қаратилиб келинганлиги, бошқа бир муҳим масала – сўз туркумларининг ўзаро муносабати, уларнинг кесишув нукталари, яқинлашуви ва узоқлашуви кўпинча назардан четда қолишига олиб келди. Сўз туркумлари таркибидаги ядро ва периферия қисмлар ва улар ўртасидаги муносабатлар масаласи ҳам шулар қаторида туради.

Р.Р.Сайфуллаева, Б.Р.Менглиев, Г.Х.Боқиева, М.М.Қурбонова, З.Қ.Юнусова, М.Қ.Абузаловалар муаллифлигида 2009 йилда нашр қилинган “Ҳозирги ўзбек тили” китобида ҳақли таъкидланганидек, “сўз туркуми сони ва таркибини аниқлашда дунё тилшунослигида бўлгани каби, ўзбек тилшунослигида ҳам, сўзларнинг семантик, морфологик ва синтактик хусусиятини инобатга олиш кенг тарқалган. Бироқ амалиётда сўз туркумларини ажратишда, асосан, уларнинг семантик хоссасига таяниш урф бўлган. Айрим тилшунослар томонидан таснифда маъновий белги бош ва ягона асос сифатида қаралади. Баъзилар эса мезон сифатида мазкур уч белгини тан олгани ҳолда сўзларни маъновий ва синтактик белгилари асосидагина гуруҳлашади. Сўз туркумларининг бир-бирига ўтиши, лексик ва лексик-грамматик омонимия масаласи эса бунда ҳар хил қарама-қаршилик ва иккиланишлар юзага келишига сабаб бўлади” [4. 168].

Марҳум проф. Х.Ғ.Неъматов ўз вақтида бу масалага доир муаммоларга доир мулоҳазаларини билдириб ўтган эди: «Сўзнинг семантик, морфологик,

синтактик хусусиятларини бир белги сифатида қабул қилиб сўз туркумларини тасниф этганда, фақат мана шундай кичик лексик группалар қарама-қаршиликсиз ажратилиши мумкин ва бу группаларнинг оралиғида жойлашган (яъни бир хусусияти билан бир группага, иккинчи хусусияти билан иккинчи группага қирадиган) жуда кўп сўзларнинг ўрни тил системасида аниқ белгиланмасдан қолади. Шунинг учун лексик-грамматик омонимия ва транспозициянинг доираси ҳаддан ташқари кенгайтирилади. Бундай оралик ҳодисаларни ташкил этувчи бирликларни сунъий равишда у ёки бу группага жойлаштирмасдан уларнинг хусусиятларини изчиллик билан ўрганиб бориш тилни система сифатида ўрганишда қатта аҳамиятга эгадир» [3. 29].

Бинобарин, сўзлар семантик, морфологик ва синтактик белгиси асосида тасниф қилиниши мақсадга мувофиқ. Зеро, сўз туркумининг лексемалари, авваламбор, маънолари бўйича бир-бири билан боғланган. Бу сўз туркумининг умумий маъноси грамматик бўла олмайди, чунки бир лексеманинг аъзолари турли хил грамматик мазмун-маънога эга. Нима бўлганда ҳам, сўз туркумининг мазмун-маъноси маълум типик грамматик маъно билан узвий боғлангани маълум. Сўз туркумининг умумий маъноси лексик ҳам бўла олмайди. Борди-ю, сўз туркумининг барча сўзлари бир хил лексик маънога эга бўлганда эди, улар бир лексемага бирлашган бўлишарди. Бироқ, сўз туркумининг маъноси бирлаштирувчи лексемаларнинг лексик маънолари билан узвий боғлиқдир.

Юқорида қайд этилганидек, сўз туркумлари гапдаги вазифаларига кўра ҳам

характерланади. От асосан, эга ёки тўлдирувчи вазифасида, феъл кесим вазифасида, сифат эса аниқловчи вазифасида ишлатилади. Сўз туркумлари ва гап қисмлари ўртасида қандайдир боғлиқлик мавжуд, бироқ бунда уларнинг типик синтактик вазифаси мавжудлигига қарамай, бунда мажбурийлик унсури оз.

Шундай қилиб сўз туркуми лексемалар синфи бўлиб, у қуйидаги тамойиллар асосида характерланади:

а) ўзининг лексик-грамматик маъносига кўра;

б) ўзининг лексик-грамматик морфемаларига (ясашиш қолипларига), ўзининг грамматик категориялари ёки парадигмаларига кўра;

в) гаптаги вазифасига кўра характерланади.

Бинобарин, сўзлар ўзининг маъно, морфологик хусусиятлари ва синтактик вазифаларига кўра маълум бир сўз туркумига ажралади.

Хулоса қилиб айтиш лозимки, сўз туркумлари тил/нутқ дихотомиясининг асосий бирлиги ва оламнинг семиотик тизим бўлмиш тилдаги лисоний акси бўлган сўзларнинг асосий гуруҳлари бўлиб, улар:

а) умумий абстракт, категориал (лексик) маънонинг мавжудлиги;

б) туркумга хос бўлган маълум грамматик категориялар тизимининг мавжудлиги;

в) маълум синтактик вазифа(лар)га хосланганликнинг мавжудлиги;

г) сўз ва сўзшакл яшашнинг махсус тур ва усулларининг мавжудлигига кўра туркумларга ажралдилар.

Туркумлар ҳам бир текис, лексик, семантик, морфологик, синтактик, функционал хусусиятлари барқарор бўлган бирликлардан иборат эмас. Улар тасниф асосларига қўйилган параметрларнинг мавжудлиги/мавжуд эмаслигига кўра ядровий ва перифериал қисмларга ажралиши табиий.

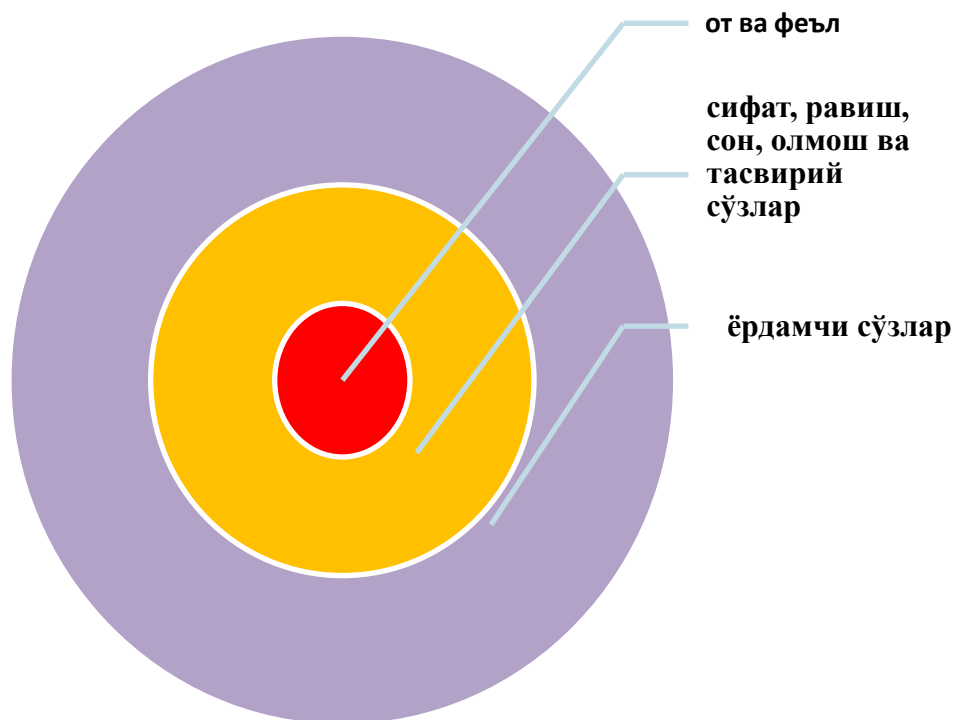
Сўз туркумлари ядроси деганда ушбу туркумнинг барча таснифий

белгиларини (жумладан, семантик, функционал...) ўзида жамлаган сўзлар тушунилади. Периферияни эса сўз туркумига хос бўлган таснифий белгиларнинг бири мавжуд бўлмаган ёки ўша белги бошқача аҳамият касб этган сўзлар ташкил этади.

Сўз туркумларининг ҳар бириси аъзолари ичидаги ўша туркумнинг асосий семантик, морфологик, синтактик ва ясашиш усулига тўла мос келувчи бирликлар ўша сўз туркумининг ядросини ташкил этади, бу белгилардан баъзилари (кўпинча биттаси) нейтраллашган ёки йўқолган бирликлар эса перифериядан ўрин эгаллайди. Нейтраллаштирувчи белги, айтиш керакки, сўзни ўзи мансуб бўлган туркум таркибидан «чиқариб юборишга» асос бўлолмайди, тўғрироғи, сўзни ушбу туркумга хос ёки бегона эканлиги масаласида бетараф туради, у энди периферияга мансубиятнинг белгиси каби ҳукм суради.

Сўз туркумлари парадигмаси ҳамда алоҳида олинган туркумлар лисоний тизим ичидаги лексик-семантик майдон эканлиги эса, майдоннинг марказий ва перифериал қисмидан жой олган бирликлар ва тузилмалар мавжудлигини тақозо қилади. Ҳар қандай майдон эса бир-бирига зид ва айна пайтда бир-бирининг мавжудлигини тақозо қиладиган, уни майдоннинг маълум бир соҳасида “ушлаб турадиган” соҳалардан иборат бўлади. Сўз туркумларнинг ядровий ва перифериал соҳалари ана шундай микромайдонлардир.

Умуман олганда, ўзбек тили сўз туркумлари тизимида от ва феъл ядровий қисмни ташкил этса, бошқа сўз туркумлари, табиийки, сўз туркумлари парадигмаси ичида ва умуман, лисоний ва нутқий муносабатларда ҳам от ва феъл каби мавқега эга эмаслар, шунинг учун улар перифериядан ўрин эгаллайдилар. Ушбу фикрни қуйидаги чизма орқали ифодалаш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Floridi, Luciano. Semantic Conceptions of Information. In Zalta, Edward N. (ed.). The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Winter 2005 ed.). Metaphysics Research Lab, Stanford University, 2005 .

2. Гак В.Г. Француз тили назарий грамматикаси. Морфология. (Француз тили грамматикасини назарий ўрганишга кириш. Сўз туркумлари назарияси). Рус тилидан Ибодулла Мирзаев таржимаси. – Самарқанд: 2002, 108 бет.

3. Неъматов Ҳ. Ф. XI – XII асрлар ёзма ёдгорликлари тилида сўз туркумларининг тасниф асослари ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1973. – №6. – Б. 29.

4. Сайфуллаева Р.Р., Менглиев Б.Р., Боқиева Г.Ҳ., Қурбонова М.М., Юнусова З.Қ., Абузалова М.Қ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Ўқув қўлланма. – Тошкент, 2006, 167-168- б.

5. Элтазаров Ж.Д. Ўзбек тилида сўз туркумлари парадигмасидаги ўзаро алоқа ва кўчиш ҳоллари. Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2006. -168 б.

Нормуминов Ш. Отношения ядро-периферия в системе частей речи узбекского языка. В этой статье рассматриваются ядерные и периферийные области в системе частей речи узбекского языка, критерии их систематизации, а также различные толкования этого вопроса в узбекском языкознании до сегодняшнего времени.

Normuminov Sh. Nuclear and peripheral relations within parts of speech system in the Uzbek language. This article discusses the nuclear and peripheral areas in parts of the speech of the Uzbek language, their systematization criteria, as well as various interpretations related to these issues in Uzbek linguistics to date.